

ОБРАЗНІ СПОЛУКИ АНАЛІТИЧНОЇ НОМІНАЛІЗАЦІЇ В МОВІ ТВОРІВ ОЛЬГИ КОБИЛЯНСЬКОЇ

У статті розглянуто образні вислови аналітичної номіналізації, які за своїми семантико-структурними особливостями виявляють спільні ознаки з фразеологізмами. Розглянуто їх лексико-тематичні групи на матеріалі творів Ольги Кобилянської та проаналізовано особливості формування образного змісту. Такі вислови є одним із важливих джерел поповнення фразеологічного фонду української мови.

Ключові слова: образні вислови, культурний компонент змісту, аналітична номіналізація, фразеологізми.

Татьяна Гуцуляк, Надежда Михайлюк

Образные соединения аналитической номинализации в языке произведений Ольги Кобилянской

В статье рассмотрены образные высказывания аналитической номинализации, которые за своими семантико-структурными особенностями имеют общие признаки с фразеологизмами. Рассмотрены их лексико-тематические группы на материале произведений Ольги Кобилянской и проанализированы особенности формирования образного содержания. Такие высказывания являются одним из важных источников пополнения фразеологического фонда украинского языка.

Ключевые слова: образные высказывания, культурный компонент содержания, аналитическая номинализация, фразеологизмы.

Tetyana Guculyak, Nadiya Mihaylyuk

The figurative connections analytical nominalization in language of Olga Kobilyanska products

The figurative connections analytical nominalization which find out the general signs with phraseological units behind of their semantic-structure features are considered in article. Their lexical-thematic groups based on materials of Olga Kobilyanska products are considered and features of the figurative maintenance formation are analysed. Such statements are one of the important sources of the Ukrainian language phraseological fund replenishment.

Keywords: figurative connections, cultural component of maintenance, analytical nominalizaciya, phraseological units.

Аналітичний спосіб формування понять та відповідного їх називання належить до універсальних мовних явищ, які в кожній мові виявляють своєрідні, притаманні тільки їй ознаки. На думку дослідників, у сучасній українській, яка є мовою синтетичною з елементами аналітизму, постійно формуються утворення аналітичного типу, оскільки сполучення слів є найпрозорішим способом вираження додаткових (морфологічних, синтаксичних, словотвірних) значень. Упродовж тривалого часу простежується тенденція до поширення прийменниково-відмінкових форм замість відмінкових [8, с. 24]. Одним із типів мовного відображення дійсності за допомогою аналітичних конструкцій є явище *аналітичної номіналізації*. Такий термін запропонував В. Гак у праці „Типы языковых преобразований”, проаналізувавши аналітичну номіналізацію на матеріалі російської мови [2]. Увагу дослідника привернули двокомпонентні вислови, що складаються з дієслова та іменника і виступають лексичним позначенням самої лише дії, причому для цього використовується не тільки назва дії, але й – метонімічно – назва діяча, предмета, засобу, результату, місця дії [2, с. 399]. У сучасному українському мовознавстві вислови такого типу були предметом дослідження у статтях Н. Бойченко, М. Демського, Т. Кіс, А. Ковбасюк, Л. Тарновецької [1, 3, 5, 7].

У розвідках В. Гака встановлено, що аналітичні сполуки, які використовуються для номіналізації процесу, мають дві основні форми: безприйменникову (*надіятися – мати надію*) і прийменникову (*тужити – впасти в тугу*). Іменник може бути результатом прямої субстантивзації дієслова (*бесідувати → вести бесіду*), належати до іншої лексеми (*приспати → навести сон*), а також належати до віддієслівних іменників, що відображають зв'язок дії з одним із актантів (діячів), тобто позначати дійову особу, місце дії, засіб, спосіб (*допомагати → бути помічником, навчатися → ходити в школу*) [2, с. 395–408].

Притаманними ознаками аналітичної номіналізації є те, що сполуки такого типу становлять у тексті семантико-граматичну цілісність і створюються на основі єдності щонайменше двох самостійних слів – дієслова та залежного іменника (які є обов'язковими компонентами) або дієслова з прийменниково-іменниковою конструкцією. Як правило, аналітичні сполуки творяться за мо-

деллю „дієслово + форма іменника у 3. в. з прийменником чи без нього”, що за способом поєднання компонентів становить словосполучення з підрядним типом зв'язку. Стрижневим словом, з погляду граматичної організації таких одиниць, виступає дієслово (тому Н. Бойченко для називання висловів цього типу послуговується терміном *вербоїди* [1]), проте іменники, що входять до складу аналітичних сполук, теж відіграють не менш важливу роль у вираженні цілісної семантики вислову. Адже наявність іменника в розгорнутих описових назвах дій, процесів, станів, пов'язаних з різними сферами людського життя, засвідчує цілісно-частинне предметне сприйняття ситуації. Тому у своїй розвідці для кваліфікації названих сполук надаємо перевагу термінові „аналітична номіналізація”, у назві якого відображено номінативну специфіку досліджуваних дієслівних висловів. Іменники в аналітичних сполуках, як правило, позначають ті предмети, явища чи поняття, з якими дія пов'язана безпосередньо чи за допомогою асоціативно-образних зв'язків. Отож, особливістю семантичної структури таких висловів є наявність або відсутність додаткових асоціативно-образних конотацій (порівняймо: *справляти враження*, *ставити питання і зірвати очі* – виглядати когось, *радитися голови* – думати). У переважній більшості образні аналітичні сполуки відображають особливості розмовно-побутового мовлення, тому є часто вживаними в розмовному та художньому стилях; вислови, у семантичній структурі яких образний компонент відсутній, притаманні для офіційно-ділового та наукового мовлення [Див.: 1, 5, 7].

За своїми структурними та семантичними ознаками вислови аналітичної номіналізації, передусім ті, що мають яскраво виражений образний компонент, виявляють подібність до фразеологічних одиниць. У працях М. Демського та інших дослідників дієслівні вислови такого типу позначено терміном *фразема* – нарізно оформлена одиниця мови, що завжди становить єдність щонайменше двох компонентів – колишніх самостійних слів. Значення фраземи мотивується образом, що виникає на основі метафоричного, метонімічного чи зіставно-порівняльного уявлення про ту чи іншу позамовну ситуацію [3, с. 6]. Спільними ознаками висловів аналітичної номіналізації та фразеологізмів є їх структурно-семантичні особливості, зокрема творення за продуктивною моделлю „дієслово + форма іменника у 3. в. з прийменником чи без нього”, наявність цілісного значення, яке виникає внаслідок асоціативних зв'язків з образом, що лежить в основі появи словесного комплексу (напр.: *загризти уста* – замовкнути (С. Ярошинська), *покрутити за чуприну* – побити (Юрій Федькович), *потонути в задуму* – замислитися (С. Воробкевич). Подекуди з-поміж висловів аналітичної номіналізації трапляються й такі, що не мотивуються значенням та асоціативно-образними зв'язками складових компонентів, а їх зміст впливає з усього контексту (напр.: *покрушити роги* – померти, *зробити капурис* – вбити, *скласти на лаві* – похоронити (Юрій Федькович). Попри таку спорідненість з фразеологічними одиницями значна частина аналітичних висловів названого типу ще не знайшла закріплення у фразеологічних словниках, хоч і становить вагоме джерело формування й поповнення фразеологічного фонду української мови. Розгорнуті описові сполуки аналітичної номіналізації й досі залишаються поза широкою увагою дослідників і їх вивчення належить до проблемних, остаточно не розв'язаних питань українського й зарубіжного мовознавства. Усі названі вище положення зумовлюють **актуальність** запропонованого дослідження.

Мета розвідки полягає в тому, щоб встановити особливості явища аналітичної номіналізації, дослідивши при цьому структурні й семантичні ознаки аналітичних сполук, відображення в семантиці слів, поєднаних у таких висловах, певного світоглядного рівня носіїв мови.

Джерельною базою твори Ольги Кобилянської було обрано не випадково, оскільки вони засвідчують неабияку майстерність авторки в доборі лексичних та фразеологічних засобів, добре знання народно-розмовного мовлення, володіння своєрідною неповторною манерою письма, таким стилем, що був властивий тільки їй, який „не нагадував ні Федьковича, ні Мирного, ні Франка, ні Коцюбинського” [4, с. 199]. Притаманною ознакою цього стилю було використання поряд із загальновідомими фразеологічними одиницями (*стратити серце*, *їсти серце*, *закрутити голову* та ін.), сталих образних сполук, що походять здебільшого з народно-розмовного мовлення і ще не закріпилися в мовній практиці.

Образні вислови аналітичної номіналізації, засвідчені в творах Ольги Кобилянської, відображають своєрідне сприйняття людиною навколишнього світу. Окрім того, вони часто наділені здатністю через свою семантику та компонентний склад виявляти особливості культурно-побутового життя українців (їхніх традицій, обрядів та ін.), тому значна частина таких одиниць належить

до культурно маркованих. Семантика названих сполук відображає різні сторони господарського, обрядово-побутового життя людини, особливості її світосприйняття. Усе це слугує підґрунтям розподілу образних висловів аналітичної номіналізації на різні лексико-тематичні групи.

Аналітичні сполуки на позначення смерті людини. Поняття такого типу найчастіше мають аналітичне вираження і причина цього явища пов'язана з культурним компонентом семантики: страх перед смертю накладав табу на вимовляння самого слова „смерть”. Відповідно компонентами аналітичних сполук цієї групи є такі іменники, як *земля*, *вічність*, які асоціативно пов'язані з поняттям смерті; і лише в поодиноких випадках трапляється лексема *смерть*, тоді образний зміст вислову виражається переносним значенням дієслова.

Іменник *земля* вжито в аналітичних сполуках названої групи найчастіше. Це пов'язано з віруваннями в те, що людина прийшла з землі й піде в землю. Зв'язок з поняттям смерті асоціативно закріпився в семантичній структурі лексеми *земля*, а тому вживання саме цього слова в аналітичних сполуках на позначення смерті людини є цілком закономірним. Наприклад: *спочивати в землі* – померти: *Лучче волів би я спочивати в чорній землі, вмiсто мого старшого брата, ніж глядіти на нещастя моєї безвинної дитини!..* (Коб., II, с. 26);

впустити в землю – поховати: *Батько благав словами-мольбами, що серце розривали, щоб його дитину не „шиматовану”, щоб так і впустили його в землю* (Коб., II, с. 244);

перенестися у вічність – померти: *Нещастя не опинилося лише на мені, але перейшло і на мої бідні діти, з котрих одно, наймолодший синок, любимчик Лідчин, перенісся, через недбалість мачухи, у вічність, за своєю матір'ю і тьотею...* (Коб., III, с. 75);

полинити в смерть – померти: – *Ні, ні, – каже вона, – я не товаришка твоя, і в смерть уже сама полину* (Коб., III, с. 362);

не стане костей – померти (пропасти): *Пожди, – кажу. До трьох днів не стане твоїх костей під тим шатром, а оце прокляте (І вказував при тім на дитину) кину аж на третю гору* (Коб., III, с. 142).

Аналітичні сполуки на позначення процесів сватання, одруження.

Вислови такої семантики водночас відображають звичай та культурно-обрядові дійства українців. Наприклад: *дати слово* – заручитися, дати обіцянку вийти заміж: – *Ні, воно було б інteresніше довідатися, пощо дала слово?* – відозвався Лорден дрижачими устами і глянув гнівними очима (Коб., I, с. 245);

брати за пана – одружуватися: – *А видиш? Коли ж вони, розумні, такі добрі, то чому ж ти не бериш собі якого за пана?* (Коб., I, с. 410);

завити голову – видавати заміж: *Парасинко, душко, як Бог дасть, то зав'ємо твою головку рушником сеї вже зими!* (Коб., II, с. 15).

Вислів *завити голову* є синонімом до фразеологізму *покрити голову* – одружуватися з ким-небудь (про дівчину, жінку). Виникнення цієї фразеологічної одиниці пов'язане із найдраматичнішим шлюбним ритуалом – розплітанням коси й покриванням голови молодої наміткою й очіпком, що символізувало перехід нареченої у стан заміжньої жінки [6, с. 50].

Аналітичні сполуки на позначення процесу мовлення. Особливістю висловів з таким змістом є те, що до їх складу входять іменники різні за семантичною структурою: 1) лексеми, які асоціативно пов'язані з процесом мовлення, – це слова на позначення частин мовного апарату – *уста*, *зуби*, *рот*, *язик*; а також абстрактний віддієслівний іменник *розмова*; й 2) лексеми, значення яких поза контекстом жодним чином таких зв'язків не виявляє, – *казка*, *латки*, *лопата* та ін. Наприклад: *обмотати язиком* – оббрехати, обсуджувати: *Вже й обидві вдовиці, старі, онті, білі, сусіди Марійчині, дивуються не раз її лакомству до всього, та проте язиком своїм обмотає кожного, як павутина, і здобуває на свій бік* (Коб., II, с. 179);

запускатись у розмову – розмовляти: *Кілька разів я пробував до неї зблизитися, але вона, мов відчувши мій замір інстинктом, відверталася й запускалась з ким-небудь у розмову* (Коб., IV, с. 97);

лопотіти ротом – говорити: *Чому не доглядаєш лучче твоїх мавпячих лап, а лопотіши ротом безумства, неробо?!* (Коб., II, с. 314);

набивати вуха – повторювати, навчати, напучувати: *Тато і мама докоряли йому за його зносини з Рахірою, мов за проступок, називали найтяжчим гріхом, набивали вуха від рана до вечора прерізними острогами та грізбою* (Коб., II, с. 193);

обкидати латками – обмовляти, оббріхувати, насміхатися: *Але то вже раз так на світі велося, як хто лиш нічого не давав, не робив дарунків, нічого з хати не роззичував, а хотів і собі дещо оставити, той був зараз „скупий” і того обкидували латками, що Матінко Христова!* (Коб., II, с. 37);

оповідати казку – брехати, вигадувати: *Не думайте, що я вам оповідаю казку* (Коб., IV, с. 23).

Аналітичні сполуки на позначення процесу споглядання. До їх складу входить іменник *очі*, що безпосередньо пов'язаний з дією „дивитися”. Наприклад: **підвести очі** – дивитися: *Впрочім, і не знати, з ким могла би я там гуляти! – додала, все ще не підводячи очей до мене, неначе сама до себе говорила* (Коб., IV, с. 14);

підносити очі – дивитися: *Уходив у сільських дівчат за якогось недоступного героя, на якого не ялося їм підносити очей* (Коб., II, с. 11);

вибалушити очі – витріщатися: *Я вибалушила крізь темряву очі на неї, – таким голосом не говорила вона звичайно* (Коб., II, с. 396). Дієслово *вибалушити* – розм. широко розкривати, витріщати (очі) [СУМ, I, с. 348] надає сполуці розмовного, згрубілого відтінку, підсилює інтенсивність виконання дії;

мати перед очима – бачити: *Люди, що його десь виділи, як він сидів, певно, гадали, що він одурів, а він сидів, аби хлопчисько мав його перед очима та аби не банував* (Коб., II, с. 153);

зірвати очі – виглядати: – *А я думав про вас день і ніч! Зірвав собі очі за вами* (Коб., I, с. 123).

Аналітичні сполуки зі значенням „слухати”, „чути” у своєму складі містять іменники *слово*, *слух*, які безпосередньо пов'язані з названою семантикою. Образного, подекуди експресивного змісту таким висловам надають метафорично вжиті дієслова:

пити слова – слухати, заслуховуватися: *Коли говорю про нього, то просто п'є з моїх уст слова, а очима дивиться так, мовби і ними слухала* (Коб., I, с. 310);

тиснутися до слуху – причуватися: *Між дзвони, що утримувала за „свої”, тиснулися до її слуху і дзвони церкви православної* (Коб., III, с. 10);

вдарити о слух – почути: *За якусь хвилину вдарило о його слух, мов градом* (Коб., I, с. 125).

Аналітичні сполуки на позначення мисленнєвих процесів. Компонентами таких висловів є абстрактні іменники, семантика яких виражає зв'язок з процесом мислення. Образне значення з'являється внаслідок метафоризованого вживання дієслів. Наприклад:

пережовувати думки – думати, обдумувати: *Мої погляди мені звісні, а хто інший не буде дуже цікавий знати філософічні висновки молодої дівочої душі, довкола мене глухота і нудьга, а самій власні думки безнастанно пережовувати – це і томить, і не доводить ні до чого* (Коб., I, с. 109);

вибитись із пам'яті – забути про щось: *Ах, що то їй все так із пам'яті вибилось, і вона собі ні імені, ні року не могла пригадати* (Коб., I, с. 46);

відзиватися в пам'яті – пригадуватися: *Місяць свідок... – відзивається в його пам'яті голос убитого* (Коб., IV, с. 363);

радитися голови – думати: *Вони думають по закону і докажуть тобі на волосок, що ти не мав права рубати тої смереки, хоч ліс такий великий. У тебе воно, бачиши, інакше. Все треба радитися голови* (Коб., I, с. 409);

стягнути брови – задуматися, засмутитися: *Вона не промовила нічого. Стягнула хмарно брови над чолом і вп'ялила очі в землю* (Коб., II, с. 153–154).

Аналітичні сполуки зі значенням „турбуватися”, „хвилюватися”. Притаманною ознакою таких висловів є наявність у їхньому складі іменників *голова*, *серце*, значення яких виявляють суміжні зв'язки з названим станом. Наприклад: **бити голову** – турбуватися: *Затягніть його за готар. Сусіднє село нехай собі з ним голову б'є* (Коб., II, с. 368);

хапати за серце – тривожити, турбувати: *Та, поглянувши ще раз в лице циганки, в очах якої відбивався якийсь смуток, що аж за серце хапає, поступив сміливіше, ближче* (Коб., III, с. 272).

Аналітичні сполуки зі значенням „бити (когось)”, „битися”. Такий зміст передається через асоціативно-образні зв'язки зі словами *кулак*, *руки*:

садити кулаком – бити: *Як я ходив до нього останнього разу, вже тоді жалувався він на одного капрала, що йому ні за се ні за те, а особливо ж при вправі „Niedev” садив кулаком межі очі* (Коб., II, с. 110);

класти руку – бити: *Я, тату, – говорив легко зворушений дальше, – і не хочу на нього руку класти* (Коб., II, с. 50);

братися за шию – битися: *Він не є делікатний пан. Як уп'ється, береться зараз з мужиками за шию* (Коб., II, с. 56).

Висновки. 1. Образні вислови аналітичної номіналізації, зафіксовані у творах О. Кобилянської, характеризують передусім мовлення персонажів, відтворюють його народно-розмовний характер; часто наділені емоційними та експресивними конотаціями, подекуди це відображає ставлення авторки до своїх героїв чи до певної ситуації.

2. Аналітичні сполуки на позначення смерті людини; сватання та одруження у своїй семантичній структурі містять ще й культурні компоненти, що пов'язані з фоновою інформацією про названі поняття.

3. Образний зміст розглянутих висловів аналітичної номіналізації може виражатися як усією сполукою, так і на рівні її окремих компонентів, – здебільшого метафоричним значенням дієслів. У таких випадках ці переносні значення є фразеологічно зв'язаними і реалізуються тільки у сполученні з певним іменником.

4. Найчастіше опорними компонентами у досліджуваних висловах виступають іменники, що позначають частини тіла людини та її організму (*брови, вуха, голова, кості, рот, шия, язик*); абстрактні поняття (*вічність, думки, жаль, пам'ять, слух, смерть*) й інші.

5. Образні вислови аналітичної номіналізації є одним з важливих джерел поповнення фразеологічного фонду української мови, тому вони потребують детального опрацювання як у теоретичному, так і в практичному напрямках, зокрема на основі текстового матеріалу відомих українських митців, у тому числі й буковинських письменників.

Література

1. Бойченко Н. До питання про формування невідного значення у дієслів / Наталія Бойченко // Наукова спадщина професора С. В. Семчинського і сучасна філологія : зб. наук. пр. : у 2-х ч. / [упоряд. В. Ф. Черес]. — К. : Видавничо-поліграфічний центр „Київський університет”, 2001. — Ч.1.— С. 132—140.
2. Гак В. Языковые преобразования // Владимир Гак. — М. : Школа „Языки русской культуры”, 1998. — 768 с.
3. Демський М. Граматичні особливості української дієслівної фразеології / М. Демський // Мовознавство. — 1984. — № 2. — С. 24—32.
4. Кирилук Є. Ольга Кобилянська / Є. Кирилук // Ольга Кобилянська в критиці і спогадах : зб. наук. пр. / [упоряд. та примітки Ф. П. Погребенника та інших]. — К. : Державне видавництво художньої літератури, 1963. — С. 187—212.
5. Кіс Т. Аналітична номіналізація в системі образних засобів давньоруських текстів / Тетяна Кіс // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. пр. / наук. ред. Бунчук Б. І. — Чернівці : Рута, 2000. — Вип. 93 : Слов'янська філологія. — С. 79—87.
6. Козяр С. Українська родинна обрядовість. Віхи людської долі: весілля, похорон / С. Козяр. — Хмельницький, 2000. — 75 с.
7. Тарновецька Л. Особливості дієслівного слововживання у творах Марка Черемшини / Людмила Тарновецька, Алла Ковбасюк // „Покутська трійця” в загальноукраїнському літературному процесі кінця ХІХ – початку ХХ століття : зб. наук. пр. / відповідальний ред. та упоряд. С. Хороб. — Івано-Франківськ, 2006. — С. 486—492.
8. Українська мова: Енциклопедія / [редкол. : Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова) та ін.]. — [2-ге вид., випр. і доп.]. — К. : Вид-во „Укр. енцикл.” ім. М. П. Бажана, 2004. — 824 с.

Умовні позначення джерел

Коб. – Кобилянська О. Твори : В 5-ти томах / Ольга Кобилянська. — К. : Держлітвидав УРСР, 1962.
СУМ – Словник української мови : В 11-ти томах. — К. : Наукова думка, 1970–1980.